"নাকলয় চন্দ্ৰ-সূৰ্য্য জ্যোতি-তাৰাগণ। যেন জীৱ-আত্মা শৰীৰত ভৈলা ছন্ন ॥
খাল-বাম ভৰি ভূমি ভাগি বয়ে জান। যেন মহা মহন্তে দুঃখীক দিলে দান ॥
নাদ শুনি যেৰৱ বেঙৰ ৰোল চৰে। গুৰু পাঠ দিলে যেন শিষ্যে পাছে পঢ়ে ॥
বহয় বিপথে অতি ক্ষুদ্ৰ নদী যত। কৰে অকাৰ্য্যকো যেন ধনৰ গৰ্ব্বত ॥
প্ৰকাশে ৰাৰিবা নানা বৰ্ণে বসুমতী। জলয় ৰাজশ্ৰী যেন পৰম সম্পত্তি ॥
ৰাষিষাত নৱ পানী ব্যাপি পায়ে আসি। কৰে স্নান-পান যত জল-থলবাসী ॥
হোয়ে সুকুমাৰ মহা ৰূপ মনোহৰ। হৰি-ভক্তি কৰে যেন লোকক সুন্দৰ ॥
দুই নদী সৱ সমে সঙ্গম সাগৰ। কৰিল কল্লোল মহা উৰ্ম্মি ভয়ঙ্কৰ ॥
যেন যিটো যোগীৰ সুগুচে কাম-কষ্ট। বিষয়ক পাইলে পুনৰপি হোয়ে ভ্ৰষ্ট ॥
পঞ্চবৰ্ণে ৰচিত ইন্দ্ৰৰ ইন্দ্ৰধনু। গুণৱন্ত যেষত প্ৰকাশে পুনু পুনু ॥
যেন তিনি গুণময় জগত যতেক। নিৰ্গুণ পুৰুষ তাত প্ৰকাশে প্ৰত্যেক ॥

একাদশ ভাগৱতৰ ভাঙনি **নিমি-নৱসিদ্ধৰ** আলোচনা আগতে কৰা হৈছে। প্ৰায় ৫৩৯ পদত শঙ্কৰদেৱে **দ্বাদশ স্কন্ধ** ভাঙে। কলি যুগৰ ৰজা-প্ৰজা আদিৰ ইয়াত দিয়া বিৱৰণবোৰ অতি আমোদজনক—

দ্বাদশ স্কন্ধৰ কথা হ্ৰস্ব-দীৰ্ঘ ছন্দে। কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰে বিৰচিলা পদবন্ধে ॥
কলিত মলিন হইবে যতেক নৃপতি। গুচিব আচাৰ-ধৰ্ম্ম হৈবেক দুৰ্মতি ॥
এহি হেতু দ্বাদশক কৰিলোঁ আৰম্ভ। কলিৰ প্ৰভাৱে প্ৰজা হৈব দুষ্ট-দম্ভ ॥
ক্ষণেকে হৰিষ শোকে ক্ষণেকে আকুল। কামাতুৰ হয়া নবাচিব জাতি-কুল ॥
হৈবেক অল্পায়ু লোক মহা দুৰ্বিনয়। সুহৃদতো নছাড়িব কপট হৃদয় ॥
কলিৰ যতেক দ্বিজ এৰিব আচাৰ। কপট দেখাইব মাত্ৰ লোক-ব্যৱহাৰ ॥
লোভে আক্ৰমিব হৈব কুল-ক্ৰিয়াহীন। এক নৱগুণ মাত্ৰ থাকিবেক চিন ॥
একোকে নজানে কিছু নপাৰে খণ্ডিত। বহৱক্তী ভৈলে তাক বুলিবে পণ্ডিত ॥
পৰম দাম্ভিক যিটো ধনৰ গৰ্ব্বত। সেহি জন মহা সাধু বোলাইবে লোকত ॥
দান-পুণ্য কৰিয়া মোহোৰ হৈব খ্যাতি। হেন দম্ভভাৱে ধৰ্ম্ম আচৰিব আতি ॥
কলিত লোকৰ মহা মিলিব বিপত্তি। হৈব পৰমায়ু ত্ৰিংশ বৰিষ বিংশত্তি ॥
ধৰিব চাৰিও জাতি আচাৰ শূদ্ৰৰ। হৈব অল্প প্ৰমাণ শৰীৰ মনুষ্যৰ ॥
কাহাৰো নুহিব আউৰ তনু-মন শুদ্ধ। ছাগ সম হৈব ধেনু হৰিবেক দুগ্ধ ॥
যতিয়ে আশ্ৰমী হৈব গৃহস্থৰ নয়। ভাৰ্য্যাৰ কুটুম্বে হৈব সুহৃদ নিশ্চয় ॥
ধেনুকো ত্যজিব যেৱে দুগ্ধ ভৈল হীন। কলিত হৈবেক লোক তিৰি-পৰাধীন ॥

শঙ্কৰদেৱৰ ৰচিত জনাজাত কাব্যৰ ইয়াতে ওৰ পৰে। দুখৰ কথা, হেমচন্দ্ৰ গোস্বামীৰ দৰে দায়িত্বশীল লোকৰ সম্পাদনাত "নাম-মালিকা" (? ৰাম-মালিকা), "প্ৰেম-কলসী ঘোষা" (? ৰুক্মিণীৰ প্ৰেম-কলাপ) আদি দুই এখন "জাল" পুথি শঙ্কৰদেৱৰ ৰচিত বুলি দিয়া হৈছে। উপকৰা পঢ়ুৱৈয়েও দেখা পাব, এইবোৰ পুথিৰ ভাষা আৰু ভাব শঙ্কৰদেৱৰ ৰচিত পুথিতকৈ কিমানৰ নিকৃষ্ট; কোনো হীন মনোবৃত্তিৰ লোকে নীচ স্বাৰ্থসিদ্ধিৰ বাবে শঙ্কৰদেৱৰ ভণিতা দি এইবোৰ সমাজত চলাবৰ অপচেষ্টা কৰিছিল নিশ্চয়। ইয়াৰ বাহিৰেও "বৈষ্ণৱামৃত", "উৎকলমালা" আৰু "কুৰুক্ষেত্ৰ" পুথি শঙ্কৰদেৱৰ বুলি "তালিকা"ত উল্লেখ কৰা হৈছে; কিন্তু "বৈষ্ণৱামৃত" অনন্ত কন্দলীৰ হে, শঙ্কৰদেৱৰ নহয়। "উৎকলমালা" পুথি বা তাৰ উল্লেখ কোনো চৰিত আদিত নাই, কিন্তু কুৰুক্ষেত্ৰৰ উল্লেখ ৰামচৰণত স্পষ্টভাৱে আছে—"ৰুক্মিণীহৰণ জগত-তাৰণ, কুৰুক্ষেত্ৰ আৰো কৈলা। কৰিয়া প্ৰবন্ধ, সেহি বাৰ স্কন্ধ, গীত আৰো বিৰচিলা॥ ৩৪২০।"

শঙ্কৰদেৱৰ বৰগীত, অঙ্কীয়া নাট আৰু কথা-ৰীতি

ইজিপ্তীয়, চীনা, আৰু গ্ৰীক নাটকৰ দৰেই ভাৰতীয় নাটকৰো ধৰ্ম্মমূলক উৎপত্তি জল্‌জল্-পট্‌পট্‌কৈ ওলাই আছে। গ্ৰীক নাটকৰ অধিষ্ঠাতা ডায়নিয়ছৰ ঠাই ভাৰতীয় নাটত সদাশিৱই জিনি আছে, গতিকে 'আপনাই নাটকৰ দোলন-খাট' বোলা কথাষাৰ ইউৰপ তথা ইংলণ্ডত যেনেকৈ ভাৰত তথা অসমতো তেনেকৈয়ে খাটে। অসমীয়া নাটকৰ এই ধৰ্ম্মমূলক উৎপত্তিত কোনো সন্দেহ নাথাকিলেও, শঙ্কৰদেৱে অঙ্কীয়া নাটৰ মূল সাঁচটো কৰ পৰা পালে তাক থিৰ কৰা সিমান সহজ নহয়। আগত তুলি দিয়া চৰিত-পুথিৰ পদৰ পৰা বঢ়িয়াকৈ বুজিব পাৰি, নাটক নালাগে নাট হুবুলিও এইবোৰক মাত্ৰ "অঙ্ক" বোলা হৈছিল—"বৈকুণ্ঠ নগৰ, পটত লেখিয়া, অঙ্ক কৰিলন্ত তাৰ।" অসমীয়া অঙ্কীয়া নাটৰ স্বকীয়া গঠনলৈ মন নকৰাকৈ অকল এই শব্দটোকে লৈ সংস্কৃত "অঙ্ক" বা "অঙ্গিকা" অভিনয়ৰ অনুকৰণত শঙ্কৰদেৱে ইয়াক গঢ় দিছিল বুলিলে শুনিবলৈ অৱশ্যে পাণ্ডিত্যগন্ধী হয়; কিন্তু সি সত্যৰ সন্ধান নিদিয়ে। গতিকে তুলনাত অৰ্বাচীন "অঙ্কীয়া" নামটো মাত্ৰ "এক অঙ্কীয়া"ৰ চমুকৰণ বুলি ধৰিব পাৰি, যিহেতুকে এই নাটবোৰত মাত্ৰ এক অঙ্ক থাকে; কিন্তু সেয়ে হলেও সংস্কৃত এক

অঙ্কীয়া নাটৰ সংস্কৰণ ই নহয়। তদুপৰি এইবোৰক নাটক নুবুলি "নাট" বোলা কথাটোও বিশেষ মন কৰিব লগা ; বহুতৰ মতে ই আকৌ নাটক শব্দৰ চমুকৰণ নহৈ নাচ বুজোৱা বৈদিক 'নৰ্ত্ত' বা 'নত্ত'ৰ পৰা ওলাই সেই ভাব প্ৰকাশ কৰিছে। এই প্ৰসঙ্গত এই অঙ্কীয়া নাটবোৰৰ নামৰ চিহ্নযাত্ৰা, জন্মযাত্ৰা, ৰাসযাত্ৰা আদিৰ 'যাত্ৰা' শব্দটোৰ ওপৰতো বহুতে হেচা দিয়ে ; কিয়নো আন ঠাইৰ 'যাত্ৰা'ৰ ('অপেৰাৰ') দৰে অসমৰ এই অঙ্কীয়া নাটবোৰতো গীত-পদৰে প্ৰাধান্য অধিক, কথা বা বচনখিনি ওপৰঞ্চি মাত্ৰ।

ইউৰপৰ গ্ৰীছ আদি দেশৰ দৰে ভাৰতবৰ্ষতো অতি পুৰা কালত দেৱ-দেৱীৰ বেদীৰ চৌপাশে প্ৰাৰ্থনামূলক গীতেৰে নৃত্য কৰা ৰীতি প্ৰচলিত থকাৰ প্ৰমাণ কালিদাসৰ "মেঘদূত" আদি কাব্যৰ ভিতৰেদিও পোৱা হয় ; পুৰণি অসমৰ দেৱধ্বনি আৰু ওজাপালী নাচ তাৰে অৱশেষ বুলি বুজিব পাৰি, আৰু ই শঙ্কৰদেৱৰ আগৰ কালৰ পৰা আছিল যেন ধাৰণা হয়। আগতে গুৰু-চৰিতৰ পৰা তুলি দেখুওৱা হৈছে, শঙ্কৰদেৱে বৰদোৱাত নামঘৰ পাতি "ঘোষা" "পদ" দি নাম গাওঁতে এই "ওজা" আৰু "পালী" কথা দুটা ব্যৱহাৰ কৰিছে—"কীৰ্ত্তন কৰয় পালী ঘোষাক গাৱয়। ওঝা পদ বোলে যেন অমৃত সিঞ্চয় ॥ ২১০৯।" (ৰামচৰণ)। "ৰাম ৰাম গুৰু ৰামদাস ওঝা দুই। মাধৱে কীৰ্ত্তন কৰে দাইনা পালী হুই ॥ ২৮৬।" (দৈত্যাৰি)। ওজাই যে অকল গায়, নাচে আৰু পালীসকলক চলায় এনে নহয় ; পালীৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত ওজাই মূল ঘটনা-সূত্ৰও বৰ্ণাই যায়। চৰিত-পুথিৰ মতে শঙ্কৰদেৱে গুৰু-গৃহৰ পৰা শিক্ষা সাঙ্গ কৰি উলটি আহি আৰু তীৰ্থভ্ৰমণলৈ ওলোৱাৰ বহুত আগতে উনৈশ বছৰ বয়সত চিহ্ন যাত্ৰা ভাৱনা কৰিছিল ; বলৰাম আতৈক কপিলীমুখৰ কুমাৰৰ ওচৰলৈ পঠাই মুচিৰ ঘৰৰ পৰা ছাল অনাই খোল আদি বাদ্য সজাই (ৰামচৰণ, ১৪৫১-১৫৪৬ পদ) যি শঙ্কৰদেৱে ভাৱনা পাতিছিল, সেই শঙ্কৰদেৱেই স্থানীয় সাহিত্যিক সজুলি লৈ "অঙ্ক" ৰচনা কৰা সম্পূৰ্ণ স্বাভাবিক। শঙ্কৰদেৱৰ এনে অভ্ৰভেদী ব্যক্তিত্ব আৰু দিগন্তপ্ৰসাৰী প্ৰতিভাৰ সম্যক্ ধাৰণা কৰিব নোৱৰাবিলাকে প্ৰায় সমসাময়িক গুৰু-চৰিত কেৰুন এৰি মনে-গঢ়া কথাৰ অৰ্বাচীন কোনো পুথিৰ আঁৰ লৈ চিহ্ন যাত্ৰা ৰচনা শঙ্কৰদেৱৰ তীৰ্থভ্ৰমণৰ পাছলৈ আনিব খোজে ; ই যেনে অবিবেচক, তেনে অন্যায়ো। আগতে কোৱা হৈছে, সমসাময়িক ভাৰতত কিয়, ইউৰপতো এনেদৰে নাট আৰু ৰঙ্গমঞ্চ ৰচনা কৰা কথা বিৰল আছিল ; ই

কেৱল শঙ্কৰদেৱৰ দৰে অভ্ৰভেদী ব্যক্তিত্ব আৰু দিগন্তপ্ৰসাৰী প্ৰতিভাৰ কাৰণেহে যে সম্ভৱ হৈছিল, ইয়াকো ধাৰণা কৰিব পাৰিব লাগিব।

চিহ্ন-যাত্ৰাৰ পাছৰ অঙ্ক **পত্নী-প্ৰসাদ** বৰপেটাত মাধৱদেৱৰ মাকৰ আদ্য তিথিৰ বাবে ৰচি সুচাৰুৰূপে ভাৱনা কৰাৰ কথা (ৰামচৰণ, ২৭৮৯ পদ) উল্লেখ কৰি অহা হৈছে। বামুণবিলাকে যাগ-যজ্ঞ কৰি যি ফল নাপালে, তেওঁলোকৰ পত্নীসকলে শিশু কৃষ্ণৰ প্ৰতি থকা প্ৰেমৰ পৰাই তাৰ অনেক অধিক প্ৰসাদ লাভ কৰিলে, এয়ে ইয়াৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয়। পোনতে সংস্কৃত শ্লোক এটিৰে কৃষ্ণক প্ৰণাম জনাই, পাছতে ব্ৰজবুলি মিহলি অসমীয়াৰ এটি ভটিমা দিয়া হৈছে। তাৰ পাছত সূত্ৰধাৰে প্ৰবেশ কৰি ব্ৰজবুলি মিহলি অসমীয়া গদ্যত এই বুলি অঙ্কৰ উদ্দেশ্য বৰ্ণনা কৰিছে—"আহে সামাজিক লোক, যোহি জগত পৰম গুৰু পুৰুষোত্তম সোহি নন্দ-নন্দন ৰূপে কহো, অন্ন-প্ৰাৰ্থনা চলে বিপ্ৰসৱক কৰ্ম্ম-গৰ্ব্ব দূৰ কয়ল। পত্নী-সৱক প্ৰসাদ দেলহ, বালকসৱক সহৰ্ষ অন্ন ভোজন কৰাৱল। সোহি পত্নী-প্ৰসাদ নাম নাট এহি সভা মধ্যে কৰব। তাহেক দেখহ শুনহ নিৰন্তৰে হৰি বোল হৰি বোল।" শেষত বামুণবিলাকৰ নিজ দোষ-স্বীকৃতিৰে অঙ্কৰ সামৰণি হৈছে—"হে মিশ্ৰ, হে কন্দলী, হে আচাৰ্য্য, হে ভাৰতী! ওহি ব্ৰাহ্মণী সৱ শৌচাচাৰহীনা, বেদশাস্ত্ৰ জানয়ে নাহি। পৰম ধৰ্ম্ম-গুৰু-সেৱা-বৰ্জ্জিতা। তথাপি এবাসৱাৰ শ্ৰীকৃষ্ণত পৰম প্ৰেম-ভকতি ভেলা। আঃ, হামু সৱ স্ত্ৰীতো অধম ভেলো। কৰম গৰ্ব্বে অন্ধ হুয়া কৃষ্ণক জানিতে নাহি পাৰলোঁ। যে কৃষ্ণ সকল যজ্ঞৰ মূৰ্ত্তি, বেদৰো উত্তৰ-ভূমি, লক্ষ্মী যাহেৰ চৰণকিঙ্কৰী, আপুনো নিজানন্দে পূৰ্ণ, সোহি কৃষ্ণ, আমাত অন্ন মাগি পঠাৱল। হামো সৱ তাহেৰ প্ৰাৰ্থনা ভঙ্গ কয়লোঁ। হাঁমোসৱ ব্ৰহ্মচৰ্য্য ধৰিয়ে গুৰুক শুশ্ৰূষা কৰিয়ে বেদসৱ পঢ়লোঁ। ইহাক ধিক্কাৰ ৰহোক। আঃ, নিজকাৰ্য্যে বুদ্ধিহত ভেলোঁ। পৰ উপদেশে পণ্ডিত বোলাইছি, ইহাক ধিক্কাৰ ঠিক। আঃ, হামসৱ ব্ৰজক যাওঁ, কৃষ্ণক দেখিবোঁ, পাৱে ধৰি বহু ভকতি-মিনতি কৰবোঁ। সোহি ভকতবৎসল দেৱ হামাৰ অপৰাধ ক্ষমা কৰব।"

পত্নী-প্ৰসাদৰ পাছত তৃতীয়ত **জন্ম-যাত্ৰা** আৰু চতুৰ্থত **পাৰিজাত-হৰণ** অঙ্ক শঙ্কৰদেৱে ৰচে, যদিও **চিহ্ন-যাত্ৰাৰ** দৰেই **জন্ম-যাত্ৰা** নাটৰ আজিও উদ্ধাৰ হোৱা নাই—

এহিমতে আছে শুনা তাত পাছে কৰিলা যেন শঙ্কৰে।
কৰি সাৰোদ্ধাৰ জনম-যাত্ৰাৰ অঙ্ক কৈলা নিৰন্তৰে॥

নাচিলেক, অঙ্ক দেখি শঙ্কৰক প্ৰশংসিলা সামৰাজ ॥
মহা ৰসময় কৃষ্ণ যশচয় দেখাই তাহাৰ কাজ ॥
শুনা আতপৰে আৰ লীলা-গুণ শঙ্কৰৰ কৃষ্ণৰ কীৰ্ত্তন কৰি আছে ।
পাৰিজাত হেন নাম অঙ্ক মহা অনুপাম কৰিলা শঙ্কৰে তাত পাছে ॥
ৰচিলন্ত অঙ্ক যেন্নে লোকৰ আনন্দ তেন্নে মিলি গৈল দেখন্ত বিস্ময়, ।
কৰিয়া একান্ত চিত্ত শুনিয়া শঙ্কৰ-গীত সভাসদ যতেক আছয় ॥

পাৰিজাত-হৰণ শঙ্কৰদেৱে জগতানন্দৰ (ৰামৰায়) অনুৰোধত ৰচা—

"শ্ৰীজগতানন্দ ভকতি ৰসিক কৃষ্ণ কিঙ্কৰে ওহি বোলে ।
শ্ৰীজগতানন্দ দলপতি জান । হৰিকো পদ-পঙ্কজ ভজমান ॥
কৰাৱহ নাট ওহি বহু ছন্দে । কৃষ্ণক ভকতি কৰিতে প্ৰবন্ধে ॥
পাৰিজাত-হৰণ আহেৰ নাম । শুনা বন্ধুজন হৰি-গুণ অনুপাম ॥"

নাৰদৰ বচন একাষাৰেৰে এই অঙ্কৰ উদ্দেশ্য বৰ্ণোৱা হৈছে—"হে কৃষ্ণ, কামাতুৰ পুৰুষক ঐচন অৱস্থা ; স্ত্ৰী যে আজ্ঞা কৰে সে অৱশ্যে কৰিতে লাগে ।" ৰুক্মিণী সত্যভামাৰ সতিনী-খঁহীয়া পতি কৃষ্ণৰ লগত পাৰিজাতৰ বাবে শচীৰ তিকতা-সেকৰা স্বামী ইন্দ্ৰৰ যুদ্ধ, আৰু ইন্দ্ৰৰ পৰাজয় ; এয়ে মূল ঘটনা ।

ৰামচৰণৰ নিজ ভণিতাৰে কিছুমান পদ ৰামানন্দত (১৫২৩-১৮০৬ পদ) সোমাই আছে ; ইয়াৰ মতে **ৰাম-বিজয়** শঙ্কৰদেৱৰ শেষ অঙ্ক (১৫০৪-০৯ পদ) । **পাৰিজাত-হৰণ** আৰু **ৰাম-বিজয়**ৰ মাজত এক সৰৱৰহী অঙ্ক **কালীয় দমন** ; কালী সাপক শিশু কৃষ্ণই কেনেকৈ বশ কৰিছিল, আৰু কৃষ্ণ-ভক্ত কালী-পত্নীৰ প্ৰাৰ্থনাত তাক প্ৰাণে নামাৰি কেনেকৈ এৰি দিছিল, ইয়াত সুন্দৰকৈ বৰ্ণোৱা হৈছে । ভাৰতবৰ্ষত আৰু যাইকৈ স্বয়ং মথুৰাতে কৃষ্ণৰ পূৰ্ববৰ্তী কালৰ পৰা পৰবৰ্ত্তী কাললৈকে সাপ-পূজাৰ প্ৰতিপত্তি কিদৰে আছিল, আৰু ভাগৱতী ধৰ্ম্মৰ প্ৰভাৱে অনুক্ৰমে তাক কেনেকৈ তল পেলালে, **কালীয়-দমন** অৱশ্যে তাৰে ৰূপক বুলি আগতে উঙ্কিয়াই অহা হৈছে । শঙ্কৰদেৱৰ এই নাটৰ কাহিনী যাইকৈ পুৰাণ-সূৰ্য্য ভাগৱতৰ পৰা লোৱা হলেও হৰিবংশ, ব্ৰহ্ম-বৈৱৰ্ত্ত পুৰাণ আৰু শ্ৰীধৰৰ টীকা আদিৰো ভেজনি ইয়াত দিয়া হৈছে । ইয়াত সিঁচি থোৱা অনুপম গীতবোৰৰ বাহিৰেও যশোদাৰ বাৎসল্য প্ৰেম বৰ্ণোৱা ব্ৰজবুলি মিহলি অসমীয়া গদ্যৰ ৰচনা অতি বিতোপন—"আহে প্ৰাণ মধাই, কত তপসাই তোহাক পুত্ৰ পাৱল । অন্নতে অনাথিনী কৈয়া হামাক তেজল । দেখু তোহাৰি

সন্তাপে জীৱ ৰহয়ে নাহি। হা হা, ওহি চান্দ বদনক কাহে দোল? হামাৰ পুত্ৰক কে লৈয়া যায়? গোধূলি আজু বংশী বজাই কে ব্ৰজক যাৱব? কাহেক ধূলা ঝাৰি বুকে বান্ধি কোলে ধৰব? কাহেক গোৰস পান কৰাৱব? কি ভেলি আজি কৃষ্ণ মোৰ বাপ? কাহা গেলে এবাওঁ তোহোৰ সন্তাপ?" অৰণ্যে ই **কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ** নিজ পদৰ কথা-ভাঙনি বুলিব পাৰি; আৰু পদ্যৰ পৰা গদ্যৰ ক্ৰমবিৱৰ্ত্তনৰ যি কাহিনী, তাক ওপৰৰ গদ্য আৰু তলৰ পদ্য মিলাই চালেই বুজিব পাৰি—

গোধূলি কোনে যাইব বংশী বাই। কোনে মোক গৈয়া বুলিব আই॥
ধূলা জাৰি কাক কৰাইবোঁ স্নান। কোনে কৰিবেক গোৰস পান॥
সুন্দৰে বদনে বজায়া বেণু। প্ৰভাত কোনে চৰাইবেক ধেনু॥
কি ভৈল আজি মোৰ কৃষ্ণ বাপ। মৰিয়ো নেড়াইবোঁ তোৰ সন্তাপ॥

"শ্ৰীৰাম ৰায়, হৰি ৰস পায়া, মায়া কৰু নিৰবান।" বুলি ইয়াৰ সামৰণি মৰা হৈছে। কেলিগোপাল বা ৰাসক্ৰীড়া শঙ্কৰদেৱৰ আন এটি প্ৰখ্যাত অঙ্ক। "শ্ৰীৰাম ৰায় হৰিকো পৰম ভকতি ৰসিক সুজান। কেলি-গোপাল কৰাৱত নাটক কৃষ্ণ কিঙ্কৰ এহি ভাণ॥" ভাগৱতৰ এই সুপ্ৰখ্যাত কাহিনী শঙ্কৰদেৱে **কীৰ্ত্তন-ঘোষা** আৰু **দশম ভাগৱত** আদিত সুকীয়া সুকীয়াকৈ ভঙাৰ পাছত এই নাটক ৰচিছে; শৃঙ্গাৰ-ৰসাত্মক এই কাহিনী যে তাৰ বিপৰীত ভাৱৰহে, আগতে তাৰ আলোচনা কৰা হৈছে। **কেলি-গোপালৰ** সূত্ৰধাৰে সতৰ্কতা ঘোষিলে— "আহে লোকাই পেখু পেখু। অজ্ঞানী অনাচাৰী গোপীসৱ কামভাৱে কেৱল কৃষ্ণচৰণ চিন্তি ততকালে পৰম গতি পাৱল। হৰি-ভকতিক মহিমা কি কৱব? ইহা জানি নিৰন্তৰে হৰি বোল হৰি বোল।" আকৌ, "যো পৰমেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণ, ব্ৰহ্মা ৰুদ্ৰাদি যাকৰ পদ-পঙ্কজ সদায়ে সেৱত, ঐচন জগত-গুৰুক বামাচাৰী অনাচাৰী গোপ-নাৰী কাম-ভকতিয়ে বশ্য কয়ল! হৰি-ভকতিক মহিমা কিও কহব?" "আহে লোকাই দেখু, দেখু। যাহেক চৰণ ব্ৰহ্মা ৰুদ্ৰ সাৱধানে ধৰয়, সোহি পৰমেশ্বৰ অজ্ঞানী অনাচাৰী গোপ-নাৰী কেশৱ সহিতে কাম-কেলি কৰয় ঠিক। হৰি-ভকতিক ঐচন মহিমা। ইহা জানি নিৰন্তৰ হৰি বোল হৰি বোল।"

আচৰিত কথা, **কীৰ্ত্তন-ঘোষা দশম ভাগৱত** আদি ক'তো নাথাকিলেও এই অঙ্কত ৰাধা নামে এগৰাকী বিশেষ গোপীৰ উল্লেখ আছে। কোৱা বাহুল্য যে ৰাধাপ্ৰধান বঙ্গীয় বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মৰ লগত ৰাধাবৰ্জ্জিত অসমীয়া বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মৰ বিশেষ

ছেদ-ৰেখা এৱে। তদুপৰি মহাভাৰত কিয়, হৰিবংশ, বিষ্ণুপুৰাণ আদি মূল কৃষ্ণ-চৰিত থকা কোনো ঘাই পুথিত ৰাধাৰ নাম নাই; প্ৰায় একাদশ শতিকাৰ অৰ্বাচীন ব্ৰহ্ম-বৈৱৰ্ত্ত পুৰাণ এখনত প্ৰথমতে এই ৰাধাৰ অৱতাৰণা, আৰু তাকে জয়দেৱ, বিদ্যাপতি, চণ্ডীদাস আদি কবিসকলে টনা-আজোৰা কৰি সহজীয়া বা পৰকীয়া প্ৰেমৰ এই কাহিনীৰ লগত কৃষ্ণ-চৰিত সাঙুৰি পেলালে। ভাগৱতৰ ৰাস-পঞ্চাধ্যায়ৰ ভিতৰত এঠাইত কৃষ্ণ-বিৰহত গোপীসকল উন্মত্ত হৈ ফুৰোঁতে বাতি হাবিৰ মাজত ভ্ৰমাত্মক মূৰ আৰু ঈৰ্ষাজনিত চকুৰে, কৃষ্ণই কোনোবা এজনী গোপীক পলুৱাই নিয়া খোজৰ চিন দেখি "অনায়াৰাধিতো কৃষ্ণঃ ভগৱান্ হৰিৰীশ্বৰঃ" বুলি সেই কাল্পনিক গোপীৰ ভাগ্যক খিয়াল কৰিছিল বুলিছে; আৰু এই "অনয়াৰাধিতো" শব্দৰ পাবতে ৰাধা বা ৰাধিকা গজি উঠাৰ ফলত মূল ভাগৱতত ঘুণাক্ষৰেও নথকাতো, সহজ-ৰসিক পণ্ডিতসকলৰ টীকা-টিপ্পনিত কৃষ্ণক পিছলৈ ঠেলিও ৰাধা আগ বাঢ়ি আহিল। সি যি হওক, সৌভাগ্যক্ৰমে অসমীয়া বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মৰ ওপৰত ইয়াৰ অস্বাস্থ্যকৰ প্ৰভাৱ কেতিয়াও পৰা নাই; কেলি-গোপালত উপকৰা ৰসসৃষ্টিৰ বাহিৰে কোনো মূল কথাত "ৰাধা" সোমাবা নাই নিশ্চয়।

ৰুক্মিণীহৰণ সম্বন্ধী বিষয়তো শঙ্কৰদেৱে এখন স্বকীয়া কাব্য আৰু ভাগৱতৰ পদ-ভাঙনিত বৰ্ণনা দিও হেপাহ নপলোৱাত, আকৌ এই অঙ্ক ৰচে—

"শ্ৰীৰায় ৰায় ভকত সুজান। কথাৱত কৃষ্ণ নাট নিৰমাণ॥
ৰুক্মিণীহৰণ নাট প্ৰধান। কৃষ্ণ-কিঙ্কৰ এহি শঙ্কৰ ভাণ॥"

আন কেইখন নাটৰ দৰেই ইয়াৰ অন্তীয়া কাৰুকাৰ্য্য আৰু ব্ৰজবুলি-মিহলি অসমীয়া গদ্য অতি বিতোপন; কিন্তু ইয়াত আমি যথাক্ৰমে শঙ্কৰদেৱে ৰচি ভাটৰ মুখত দিয়া ৰুক্মিণী আৰু কৃষ্ণৰ অনুপম বৰ্ণনা দুটি আৰু সুগহীন পদ্যত দিয়া ৰুক্মিণীৰ প্ৰেম-নিবেদনৰ পত্ৰখনিৰহে বিশেষ উদ্ধৃতি দিয়—

"হামাক কুণ্ডিন নগৰী অনুপাম। আছে কন্যা এক ৰুক্মিণী নাম॥
ভীষ্মক ৰাজ নন্দিনী বৰ বালা। বাঢ়য় জিনি নৱ চান্দক কলা॥
কি কহব ৰমণীক ৰূপ প্ৰচুৰ। বয়নক পেখি চান্দ ভেলি দূৰ॥
নয়নক পেখি পাই বৰ লাজ। কমল ঝাম্প কয়ল জল মাজ॥
বন্দুলি অধিক অধৰ কৰু কান্তি। ওতিম মোতিম দশনক পান্তি॥
সুৰসিত ভুৰুযুগ বজন মোলান। উৰু কৰিকৰ কটি ডমৰুক থান॥

নৱ পল্লৱ রুচি পাদ-যুগ শোহে। পেখিতে সুৰ-নৰ-মুনি মন মোহে॥
বাণী অমিয়া ৰস গুণে নোহে হীন। ৰাজকুমাৰীক বয়স নবীন॥
কতহু যতনে বিধি কয় নিৰমাণ। সোহি কন্যা হয় তোহাৰি সমান॥"

সৌন্দৰ্য্য-গাম্ভীৰ্য্য কোনো গুণতে এনে বৰ্ণনা নিশ্চয় সংস্কৃততকৈ হীন নহয়। এই একে মধুৰতাৰেই কৃষ্ণৰ ৰূপ বৰ্ণনা !—

"শুন শুন ৰুক্মিণী মাই। কৃষ্ণ গুণ কহন নযায়॥
মুখ ইন্দু কোটি পৰকাশ। দশন মোতিম মন্দ হাস॥
নয়ন পঙ্কজ নৱ পাতা। কৰ-তল উৎপল ৰাতা॥
মদনক ধনু ভ্ৰূৱ ভঙ্গ। ভুজ-যুগ বলিত ভূজঙ্গ॥
বহল বক্ষ সিংহ বন্ধ; ত্ৰিবলি বলিত কটি কন্ধ॥
উৰু কৰিকৰ অৱভাস। মৃদু পদ পঙ্কজ বিকাশ॥
নখচয় চান্দক পান্তি। পদতলে আৰকত ভান্তি॥
ধ্বজ বজ্ৰঅঙ্কুশ শোহে। পেখিয়ে ত্ৰিভুবন মোহে॥
অভিনৱ তৰুণ মূৰতি। কি কহব ৰূপক বিভূতি॥
গতি গম্ভীৰ মৃগৰাজ। কোটী মদন হেৰি লাজ॥
তুহুঁ নৱ তৰুণী প্ৰধান। সো হৰি নবীন যুৱান॥
দুহুঁ এক বয়স সমান। কয়লি বিধি নিৰমাণ॥
ভুৱন নিৰুপম ৰূপ। শুন ধনি বচন স্বৰূপ॥
যৱ তৱ পতি সোহি হুই। সফল জনম তেৱে তুই॥"

বেদনিধিৰ হাতে কৃষ্ণলৈ পঠোৱা ৰুক্মিণীৰ প্ৰেম-পত্ৰৰ গদ্যও বিচক্ষণ—"স্বস্তি শ্ৰীপৰমেশ্বৰ সকল সুৰাসুৰবন্দিতপাদপদ্ম প্ৰপন্নজনতাৰণ শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণচৰণ-সৰোজেষু। ৰুক্মিণ্যাঃ সহস্ৰ প্ৰণাম লিখনম্ শিৰমিহ নিবেদনঞ্চ॥ হে স্বামি! ভিক্ষুক-মুখে তৱ গুণ-ৰূপ শুনিয়ে কায়-বাক্য-মনে তোহাক পতিভাৱে ৱৰইছি। তথি পাহ শিশুপাল হামাক বিবাহ কৰিতে আৱল থিক। যৈচে সিংহক ভাগ নিতে শৃগাল আসয় থিক। তাহে দেখিয়ে ভয়ে দণ্ডে যুগ যাই। জানি হামু নিজ দাসীক সত্বৰে নেৱ আনিয়া স্বামী !! যৱ বোলা তোহো অন্তেৰপুৰে বহ, কোন পৰকাৰে ভেট পাৱৱ, তথি উপায় কহোঁ। হে নাথ! তা শুনহ। বিৱাহক পূৰ্ব্ব দিবস ভৱানীক মঠ চলব। সে সময় হামাক ধৰি নিয়ে যাৱ॥ যৱ তোহোঁ হেলা কৰি হামাক নাহি নেৱব, তৱ তোহাত বধ দিয়ে হামো প্ৰাণ ছাড়ব। পাপী শিশু-

পালংক ছাঁয়া হামো কবহো পাৱে নাহি পৰশোঁ। ওহি জানি নিজ দাসীক, হে নাথ! উদ্ধৰ, উদ্ধৰ। তৱ চৰণ-সৰোৰুহে কিং বহু লেখ্যমিতি পত্ৰমিদম্।"

লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাৰ মতে শঙ্কৰদেৱে **কংসবধ** নামে আৰু এখন অঙ্ক লিখিছিল; কিন্তু **চিহ্ন-যাত্ৰা** আৰু **জন্ম-যাত্ৰা** অঙ্কৰ দৰে তাবো উদ্ধাৰ হোৱা নাই। তাৰ পৰিবৰ্ত্তে গোপাল আতাৰ **জন্ম-যাত্ৰা** আৰু ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ কংসবধ অঙ্ক পোৱা হৈছে; ইয়াৰ পৰা এনে অনুমান হয়, শঙ্কৰদেৱৰ তিৰোভাৱৰ পাছতেই সেই দুই অঙ্ক উদ্ধাৰ কৰিব নোৱাৰি এই দুজন ভক্তই সেই ঠাই পূৰাইছিল। শঙ্কৰদেৱৰ নৱম আৰু শেষ আৰু অন-কৃষ্ণ বা ৰাম বিষয়ক একেখন অঙ্ক **ৰাম-বিজয়**। অঙ্কীয়া কাৰুকাৰ্য্য, বচন, চৰিত্ৰ আদি বিষয়ত অন্যান্য অঙ্কৰ সমকক্ষ হোৱাৰ দৰে ইয়াৰ সীতাৰ বৰ্ণনা ৰুক্মিণীৰ বৰ্ণনাৰ সমতুল্য।—

কি কহব ৰূপ কুমাৰীক ৰাম। কনক পুতলি তুল তন অনুপাম ॥
ৰতন তিলক লোলে অলক কপোল। হেৰিয়া ভ্ৰূৱ-ভঙ্গ ত্ৰিভুবন ভোল ॥
দেখিয়া বদন চান্দ ভেলি লাজ। নয়ন নিৰিখি কমল জল মাজ ॥
হেৰিয়া ভুজযুগ মিলিল উচ্চাঙ্ক। ললিত মৃণাল মজল জল পঙ্ক ॥
আৰকত কৰতল মুনি-মন মোহে। কনক শলাকা আঙ্গুলি কৰু শোহে ॥
বন্দুলি অধিক অধৰ কৰু কান্তি। দাড়িম্ব নিবিৰ বীজ দন্ত পান্তি ॥
ঈষৎ হাসে মদন মোহ জয়। নাসা তিল-ফুল কমলিনীময় ॥
নৱ যৌৱন স্তন বদৰী প্ৰমাণ। উৰু কৰিকৰ কটি ডম্বৰুক থান ॥
পদ-পল্লৱ নৱ পঙ্কজ কান্তি। চম্পক পাপড়ি আঙ্গুলক পান্তি ॥
নখচয় চাৰু চান্দ প্ৰকাশ। লাহু লাহু মত্ত গজ গমন বিলাস ॥
কতনো লাৱণ্যে বিধি নিৰমিল জানি। কোকিল নাদ অমিয়া জুৰে বাণী ॥
তুহুঁ সুকুমাৰ ৰূপে নোহ হীন। ৰাজকুমাৰীক বয়স নবীন ॥
সোহি বৰ ৰমণী ঘৰিণী যব হুই। তৱ গৃহ-বাস সফল তৱ হুই ॥"

ৰামৰ ৰূপ-বৰ্ণনাও ঠিক এইদৰে ৰামৰ নহয়, কৃষ্ণৰ ৰূপ-বৰ্ণনাৰ সমকক্ষ—

"শুন সখী বচন স্বৰূপ। কি কহব ৰামক ৰূপ ॥
শ্যাম মূৰতি পীতবাস। ঘনে যৈসে বিজুৰী বিকাশ ॥
মস্তকে ছত্ৰক বেশ। নীল আকুঞ্চিত কেশ ॥
ৰুচিকৰ কৰ্ণ অতুল। নাসা নীল তিল ফুল ॥
বদন ইন্দু পৰকাশ অৰুণ অধৰ মন্দ হাস ॥

ধন দশনক পান্তি। মাণিক ঝিকমিক কান্তি ॥
মদনক ধনু ভ্ৰূৱ-ভঙ্গ। ভূজ জঙ্ঘা বহত ভুজঙ্গ ॥
নয়ন পঙ্কজ নৱ পাতা। কৰতল উৎপল ৰাতা ॥
আঙ্গুলি ললিত অমুল। নখচয় চন্দ্ৰক তুল ॥
সুন্দৰ উদৰ কটি-বন্ধ। শোহে সিংহ বন্ধ কন্ধ।
উৰু কৰিকৰ নিৰুপম। চৰণ কমল কেশ শ্যাম ॥
পদতল ৰাতুল কান্তি। ধ্বজ যৱ পঙ্কজ পান্তি ॥
মনুষ্যে ঐচন ৰূপ। নহি শুনি কহিলোঁ স্বৰূপ ॥
নবীন বয়স সুকুমাৰ। ভেলি নাৰায়ণ অৱতাৰ ॥
কিনো ভেলি ভাগ্য তোহাৰি। তুহু নৱ তৰুণী কুমাৰী ॥
বিধি মিলাৱন্ত আনি। তেৰি মনোৰথ জানি ॥

অঙ্কৰ আলোচনা আৰু এটি কথা উন্নুকিয়ায়ে সামৰিব লাগিল। অসমীয়া অঙ্ক আৰু ভাৱনা জন্মাৰ পাঁচ-ছকুৰি বছৰৰ পাছতহে যে স্বয়ং ইংলণ্ডতো নাট আৰু নাটশালৰ জন্ম হৈছিল তাক বিশেষভাৱে উল্লেখ কৰা হৈছে; ভাৰতবৰ্ষৰ যে কথাই নাই। যিবিলাক সমালোচনাহীন সমালোচকে শঙ্কৰদেৱে উনৈশ বছৰ বয়সত ক'তো নেদেখাকৈ এনে এটা অভিনৱ বস্তু কেনেকৈ পাব বুলি প্ৰায় সমসাময়িক গুৰু-চৰিতৰ কথা মানিবলৈ টান পাই অৰ্বাচীন মনে-গঢ়া চৰিতৰ আশ্ৰয় লৈ তাক শঙ্কৰদেৱৰ তীৰ্থ-ভ্ৰমণৰ পিছলৈ আনিব খোজে তেওঁলোকে এইটোলৈ চকু মেলা উচিত। শঙ্কৰদেৱৰ অঙ্কৰ "সূত্ৰধাৰ" সংস্কৃত নাটকৰ সূত্ৰধাৰো নহয়; ই শঙ্কৰদেৱৰ "নৱনৱোন্মেষশালিনী বুদ্ধি" প্ৰতিভাৰ অভিনৱ সৃষ্টি। সংস্কৃত "ভাণ" এক অঙ্কীয়া নাটক হলেও শঙ্কৰদেৱৰ অঙ্ক তাৰ অনুৰূপো নহয়; গ্ৰীক নাটৰ ঘোৰাও স্তূপীকৃত হৈ শঙ্কৰদেৱৰ সূত্ৰধাৰ হোৱা নাই। ১৪৬৮ৰ পৰা একুৰি বছৰ কিয়, কেইবা কুৰি বা কেইবা শ বছৰ পিছুৱাই আনিও অঙ্কৰ বাবে শঙ্কৰদেৱকো ক'তো ঋণী কৰিব নোৱাৰি নিশ্চয়।

অঙ্ক আৰু গদ্যৰ দৰেই "**বৰগীত**"-বোৰো শঙ্কৰদেৱৰ দিগন্তপ্ৰসাৰী প্ৰতিভাৰ আন এটি অপূৰ্ব সৃষ্টি। শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰায় ৬০০।৭০০ বছৰৰ আগৰ বৌদ্ধ দোহাবোৰত ৰাগ-বন্ধা নাতি-দীৰ্ঘ পদৰূপে, শঙ্কৰদেৱৰ সামান্য পূৰ্ববৰ্তীভাৱে বিদ্যাপতি-চণ্ডীদাসৰ ৰাধাকৃষ্ণৰ নামৰ প্ৰেম-গীতবোৰত তেনে ৰচনা স্বৰূপে, আন নালাগে সমসাময়িক মনকৰ-দুৰ্গাবৰ আদি অসমীয়া কবিৰ সুৰ-বন্ধা মনসা গীত

আৰু ৰামায়ণ-গীতবোৰতো বৰগীতৰ বাহ্যিক অনুৰূপ দেখিবলৈ পোৱা হয়; কিন্তু যি যি গুণৰ সমন্বয় হলে বৰগীত হয়, তেনে গুণৰ সমন্বয় সেইবোৰত কিয়, শঙ্কৰদেৱ-মাধৱদেৱৰ-সকলৰ নিজ ৰচনাৰ আন আন গীততো নোহোৱা বাবে অঙ্কীয়া গীত আদি যেই সেই গীতক **বৰগীত** বোলা নহয়।—

"কানাইৰ ৰূপৰ উপমাৰ কিবা ক্ষেম। একপুঞ্জ হুয়া আছে গোপিনীৰ প্ৰেম ॥
সকল জগতে বোলে কানাই কালীয়া। কালা নোহে শ্যামৰূপ ধৰিছে অমিয়া ॥"

বৰগীতবোৰৰ বিষয়েও যেন এই কথাকেই কব পাৰি; শঙ্কৰ-মাধৱসকলৰ পুঞ্জীভূত ভক্তিপ্ৰসূত কল্পনাৰ ভাব-ভাষা আৰু সুৰেই যেন মূৰ্ত্তি ধৰি একোটি **বৰগীত** হৈছে! শঙ্কৰদেৱৰ সমসাময়িক বা পূৰ্ববৰ্তী কবিসকলৰ গীত-মাত আৰু ভাব-ভাষাতকৈ শ্ৰেষ্ঠ জানি সেইবোৰৰ বিপৰীতে এইবোৰক শ্ৰেষ্ঠ গীত বা **বৰগীত** বোলা হৈছিল বুলিলেও সেই খুত থাকি যায়; কিয়নো বাহুল্যভাৱেই বৈষ্ণৱ কবিসকলৰ সকলো গীত-পদ-ৰচনা সেইবোৰতকৈ ওপৰ, কিন্তু সেই আটাইবোৰকে **বৰগীত** বোলা নহয় নিশ্চয়।

"বাৰ কুৰি-বৰগীত তেৰ কুৰি ফকৰা" বুলি এটা কথা সদায় চলিত আছে, আৰু এখন গুৰু-চৰিতৰ মতে শঙ্কৰদেৱেই অকলে "বাৰ কুৰি বৰগীত" লিখিছিল; বৰপেটাৰ কমলা গায়ন নামে ভকত এজনে আওবাবলৈ বুলি শঙ্কৰদেৱৰ পৰা সম্পূৰ্ণ বৰগীতৰ পুথিখন নি বাহাত থওঁতে চ'তমহীয়া বন-জুয়ে ঘৰ পোৰাত লগতে তাকো পুৰিলে। "গুৰুজনে খেদকৈ বোলে, বঢ়াৰ পো, অনেক শ্ৰমকৈ গীতখানি কৈলোঁ, পুইলে। গীত কিছু কৰাঁ, আমি নকৰোঁ।" এই নিৰ্দ্দেশ মতেই মাধৱদেৱে ন কুৰি এঘাৰটা বৰগীত ৰচিলে, যদিও তাকো সম্পূৰ্ণকৈ পোৱা নহয়। শঙ্কৰদেৱৰ নিজ ৰচনাৰ বৰগীত একুৰি চৈধ্যটি বৰ্ত্তমান পোৱা হয়; এই বৰ-গীতবোৰ আৰু মাধৱদেৱৰো ভালেখিনি বৰগীত বিভিন্ন উপলক্ষত ৰচা বুলি নানা কথা চলিত আছে আৰু তেনে মতত বহুত অমিলো আছে। উদাহৰণ স্বৰূপে, শঙ্কৰদেৱৰ "পাৱে পৰি হৰি কৰোঁহো কাতৰি প্ৰাণ ৰাখবি মোৰ" বৰগীতটি শঙ্কৰদেৱে নিজ তিৰোভাৱৰ কালত লিখা বুলি কোনো কোনোৱে কব খোজে; মৃত্যুৰ ভয়ত "প্ৰাণ ৰাখবি মোৰ" বুলি কলে শঙ্কৰদেৱৰ মহাপুৰুষত্ব আৰু সকলো শিক্ষা-প্ৰচাৰৰ মূল্য-মৰ্য্যদাই বা থাকিল ক'ত? আনসকলে কয়, বৰপুতেক ওপজোঁতে শঙ্কৰদেৱে এই বৰগীত ৰচিছিল; ই স্বাভাৱিক, আৰু বুদ্ধদেৱে পুত্ৰ ওপজোঁতে "ৰাহুলো জাতঃ বন্ধনং জাতম্", পুত্ৰ উপজিল নে বন্ধন জন্মিল, বুলি

ভাবি ভাবি মহাপ্রব্রজ্যাত বনৰ ফালে ওলাই যোৱাৰ দৰে শঙ্কৰদেৱৰো তেনে ভাব হোৱা সম্পূর্ণ সম্ভৱপৰ। গতিকে তেনে কিম্বদন্তী বা উপলক্ষৰ নির্দেশ নকৰাকৈ বৰগীতৰ পৰা তাৰ সাধাৰণ লক্ষণ বুজিবলৈ চোৱা সমীচীন হৰ।

ৰাগ আশোৱাৰী

শুন শুন ৰে সুৰ-বৈৰী প্ৰমাণা, নিশাচৰ-নাশনিদানা।
ৰাম-নাম-যম সমৰক সাজি, সমদলে কয়লি পয়ানা ॥ ধ্ৰু।

ঠাট প্ৰকট পটু কোটি কোটি কপি গিৰি গৰ গৰ পদ ঘাৱে।
বাৰিধি তৰি তৰি কৰে গুৰুতৰ গিৰি ধৰি ধৰি সমৰক ধাৱে ॥
হাট-ঘাট বহু বাট বিয়পি চৌগড়ে বেঢ়লি লঙ্কা।
গুৰু ঘন ঘন ঘোষ ঘৰিষণ গৰ্জ্জন শ্ৰৱণে জনময় শঙ্কা ॥
ধীৰ বীৰ শূৰ- শেখৰ ৰাঘৱ তুৱা উপৰি ঝম্পে।
সুৰ-নৰ-কিন্নৰ ফণধৰ থৰথৰ মহীধৰ তৰসি প্ৰকম্পে ॥
অন্ধ মুগুধ দশকন্ধ পাপবুধ জানকী শিৰত চড়ায়।
ৰঘুপতি পদবৰ ধৰ ৰজনীচৰ শঙ্কৰ কহতু উপায় ॥

ই বৃত্তান্তৰ ভিতৰেদি উপদেশ দিয়া বৰগীতৰ নিদর্শন। অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ ফালৰ পৰা ইয়াৰ অক্ষৰানুপ্ৰাস, ধ্বন্যনুপ্ৰাস, ব্যঞ্জনা আদিৰ সৌন্দৰ্য্য মন কৰিব লগীয়া।

ৰাগ—ধনশ্ৰী

নাৰায়ণ! কাহে ভকতি কৰোঁ তেৰা।
মেৰি পামৰ মন মাধৱ ঘন ঘন, ঘাতুক পাপ নাছোৰা ॥ ধ্ৰুং।
যত জীৱ জঙ্গম, কীট পতঙ্গম, অগ নগ জগ তেৰি কায়া।
সৱকহু মাৰি, পূৰত উহি উদৰ, নাহি কৰত ভূত দায়া ॥
ঈশ স্বৰূপে হৰি সৱ ঘটে বৈঠহ যৈচন গগন বিয়াপি।
নিন্দাবাদ পৈশুন্য হিংসা হৰি! তেৰি কৰহোঁ হামু পাপী ॥
কাহু শঙ্কৰ কৰ কৰহোঁ কৰুণা নাথ! যোন নছাৰহোঁ ৰাম বাণী।
সৱ অপৰাধক বাধক তুৱা নাম তাহে শৰণ লোহোঁ জানি ॥

ই তত্ত্বমূলক বৰগীতৰ নিদৰ্শন, আৰু শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ অদ্বৈতবাদৰ প্ৰকাশ। ৰাধাপ্ৰধান বঙ্গীয় বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মৰ মধুৰ বা স্বামী-স্ত্ৰী ভাবৰ পৰিবৰ্ত্তে শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰচাৰিত বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মত আৰু বৰগীতত দাস্য বা প্ৰভু-ভৃত্য ভাবেই প্ৰধান। তদুপৰি বৰগীতবিলাক কিছুমান ৰাগত বন্ধা, ৰাগিনীৰ লেশ মাত্ৰ নাই; ছনেটৰ যেনে ভাব ছন্দ আৰু গঢ় প্ৰায় নিৰ্দ্দিষ্ট, বৰগীতবোৰতো ভাষা আৰু কল্পনাৰ তেনে সংযম আৰু গাম্ভীৰ্য্যৰ সহায়েৰে এক ঘনীভূত সৌন্দৰ্য্যৰ সৃষ্টি কৰা দেখিবলৈ পোৱা হয়।

অঙ্ক আৰু বৰগীতৰ ব্ৰজবুলি ব্যৱহাৰ সম্পৰ্কে এটি কথাৰ উল্লেখ কৰিব লাগিব। **কীৰ্ত্তন-ঘোষা** আদি কাব্য আৰু শঙ্কৰদেৱৰ তীৰ্থ-পৰ্য্যটনৰ পূৰ্বৰ কোনো ৰচনাতে ব্ৰজবুলিৰ ব্যৱহাৰ দেখিবলৈ পোৱা নহয়; গতিকে ব্ৰজবুলিৰ ব্যৱহাৰ নিশ্চয় উত্তৰ-তীৰ্থপৰ্য্যটন কালৰ বিদ্যাপতি আদিৰ মৈথিলী গীতৰ প্ৰেৰণাৰ ফল বুলিবই লাগিব। স্বৰূপতে, আধুনিকতম গৱেষণা অনুসৰি, মৈথিলীৰ আদিযুগ ১৩০০ খৃঃৰ পৰা ধৰিলেও, বিদ্যাপতি ঠাকুৰৰ প্ৰভাৱেৰে ১৪০০ খৃঃৰ পৰাহে মৈথিলী সাহিত্যই প্ৰাণ পায়। বিদ্যাপতি (১৩৬০-১৪৪৮ খৃঃ) শঙ্কৰদেৱৰ (১৪৪৯-১৫৬৮ খৃঃ) পূৰ্ববৰ্তী নিশ্চয়; তদুপৰি কবীৰ (জন্ম ১৩৯৯ খৃঃ), চণ্ডীদাস (জন্ম ১৪১৮ খৃঃ) আৰু সুৰদাস (জন্ম ১৪৩৫ খৃঃ) আদিৰ বাহিৰে মীৰাবাই (জন্ম ১৪৯৭ খৃঃ), তুলসীদাস (জন্ম ১৫৪০ খৃঃ) আদি উত্তৰ ভাৰতৰ বিখ্যাত গায়ক-কবিসকল শঙ্কৰদেৱৰ পাছৰ, আৰু তেওঁলোকৰ ভাষাও হিন্দীহে; ব্ৰজবুলি নহয়। বিদ্যাপতিৰ প্ৰেৰণাও তেওঁৰ গীতৰ ব্ৰজবুলিৰ মোহৰ বাহিৰে একো নাছিল; বাস্তৱতে গ্ৰীয়াৰ্চনেও বিদ্যাপতিৰ গীতবোৰক 'ভজন' আখ্যা দি পোনতে ভুল কৰিছিল। বিদ্যাপতিয়ে একালত "অভিনৱ জয়দেৱ" নাম পাইছিল; কিয়নো জয়দেৱে বাৎসায়নৰ কামসূত্ৰ আদিকে আনি পুৰাণ-সূৰ্য্য ভাগৱতৰ কৃষ্ণ-গোপী কাহিনীও এৰি, অৰ্বাচীন ব্ৰহ্মবৈবৰ্ত্ত পুৰাণৰ ৰাধা-কৃষ্ণৰ সহজীয়া কাহিনী লৈ তেওঁৰ "গীত-গোবিন্দ" কাব্য ৰচিছিল, আৰু বিদ্যাপতিয়ে ভাগৱত-ব্ৰহ্মবৈবৰ্ত্ত উভয়কে এৰি "গীত-গোবিন্দ"ৰ প্ৰেৰণাতহে তেওঁৰ কৃষ্ণ-বিষয়ক গীতবোৰ লিখিছিল। তদুপৰি বিদ্যাপতি ধৰ্ম্মমততো বৈষ্ণৱ নাছিল, আৰু জয়দেৱৰ "গীত-গোবিন্দ" কাব্যতো "গীত"হে আছে, "গোবিন্দ" নাই।

শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্ম গীতা-ভাগৱতৰ নিবহ-নিপানী একশৰণ বৈষ্ণৱ মত বুলি আগতে দেখুৱাই হৈছে; গতিকে এই বিদ্যাপতি বা মৈথিলী প্ৰভাৱ

অসমীয়া বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ মাখিছালৰ তললৈও যোৱা নাই। বৰগীত আৰু অঙ্কীয়া নাটত ব্ৰজবুলিৰ ব্যৱহাৰৰ বাবেই তীৰ্থ-ভ্ৰমণত সেইবোৰ দেখি আহি সেই সাঁচত অসমীয়া নাটক চালিছিল বোলাসকলে নিশ্চয় মিথিলা আৰু অসমৰ ঐতিহাসিক তথ্যবোৰ তুলনামূলকভাৱে নাচাইহে তেনেদৰে কব পাৰে। মৈথিলী সাহিত্যৰ যশস্বী বুৰঞ্জী-লেখক জয়কান্ত মিশ্ৰই নিজে দেখুৱাইছে, অসমীয়া ৰবগীতত মৈথিলী গীতৰ দৰে বাগৰ উল্লেখ, ভণিতা, ধ্ৰুপদ আৰু কৃষ্ণ-কাহিনী আছে ; কিন্তু মধুৰ বা পতি-পত্নী ভাবপ্ৰধান মৈথিলীৰ কৃষ্ণগীত আৰু সেই মধুৰ ভাববৰ্জিত দাস্যভক্তি-প্ৰধান অসমীয়াৰ বৰগীতৰ শাহ দুইটা সম্পূৰ্ণ স্বকীয়া বস্তু। তদুপৰি ৰাগ বন্ধা ভণিতা আৰু ধ্ৰুপদ থকা গীত অকল মৈথিলীতে নাই; তাৰ ৭০০।৮০০ বছৰৰ আগৰ বৌদ্ধ দোহা আৰু সমসাময়িক অসমীয়া দুৰ্গাবৰৰ গীত আদিতো আছে। আকৌ শঙ্কৰদেৱৰ পাৰিজাত হৰণ আৰু মৈথিলী কবি উমাপতিৰ পাৰিজাত-হৰণ নাম দুটাৰ মিল দেখিয়েই উটহুৱা সমালোচকে শঙ্কৰদেৱে মিথিলাৰ নাটকৰ নকল বা অনুকৰণ কৰা বুলি টপৰাই কব খোজে ; কিন্তু এই নাটক দুখন নিজ চকুৰে চাওঁতাসকলে দেখিব যে পৌৰাণিক নাটক স্বৰূপে পলসত একে হলেও আকৌ এই দুখন নাটক শাহত সম্পূৰ্ণ স্বকীয়া। য'ত শঙ্কৰদেৱে ভক্তৰ মনোবাঞ্ছা-সিদ্ধিত নিজ অন্তৰ সামৰণি মাৰিছে, ত'ত উমাপতিয়ে সতিনী-খৰীয়া কৃষ্ণ আৰু সতিনী-নাগিনী সত্যভামাৰ কাজিয়া-পেচাল লগাই ৰং পাইছে ; গতিকে উমা-পতিৰ ওপৰত শঙ্কৰদেৱৰ মৌলিকত্ব আৰু শ্ৰেষ্ঠত্ব মৈথিলী বুৰঞ্জী-লেখকেও মানি লবলৈ বাধ্য হৈছে।

কিন্তু আমি মূলতে মৈথিলী নাটকৰ আঁতি-গুৰিকে নিবিচাৰোঁনো কিয় ? আধুনিকতম গবেষণা মতে বিদ্যাপতিৰ "গোৰক্ষবিজয়" প্ৰথম মৈথিলী নাটক, আৰু ইয়াক মিথিলাৰ ৰজা শিৱসিংহৰ (? ১৪১২-১৪২৯ খৃঃ) আদেশত লিখা হৈছিল ; এই নাটকৰ বচন আদি সকলো সংস্কৃত, অকল গীতখিনি মৈথিলীত ৰচা বুলিয়েই ইয়াক সংস্কৃত নুবুলি মৈথিলী নাটক বোলা হয়। দ্বিতীয় মৈথিলী নাটক "নলচৰিত"ৰ লেখক গোবিন্দ প্ৰায় ১৬৪০ খৃঃৰ নাট্যকাৰ ; এই নাটকৰো বচন আদি সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃতত, কেৱল গীতখিনিহে মৈথিলীত ৰচা। "পাৰিজাত হৰণ"ৰ নাট্যকাৰ উমাপতি মিথিলাৰ ৰজা নৰপতি ঠাকুৰ (১৬৯২-৯৩—১৭০৩-০৪ খৃঃ) আৰু ৰাঘৱসিংহৰ ৰাজত্বৰ লেখক ; আৰু মৈথিলী "কীৰ্ত্তনীয়া" নাট্যকাৰৰ এওঁকে মুখপত্ৰ বুলিও ভবা হয়। তেন্তে প্ৰথম মৈথিলী নাট্যকাৰ

বিদ্যাপতিৰ বাহিৰে দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় মৈথিলী নাট্যকাৰ গোবিন্দ আৰু উমাপতি শঙ্কৰদেৱতকৈ যথাক্রমে প্রায় এশ আৰু দেৰ্শ বছৰৰ পাছৰ, আৰু সিমান পাছৰ হৈও তেওঁলোকৰ নাটকত গীতবোৰহে মৈথিলীত, বচন প্রাকৃতত আৰু পদবোৰ সংস্কৃতত।

মৈথিলী বুৰঞ্জীলেখকে সৈ কাঢ়িছে উষাহৰণ, পাৰিজাতহৰণ, ৰুক্মিণীহৰণ আদি মৈথিলী "হৰণ" নাটবোৰ আৰু তাৰ কৃষ্ণলীলা বৰ্ণন নিশ্চয় মৈথিলী সাহিত্যৰ অলপ শেহতীয়া কাহিনী; তেওঁ স্পষ্টভাৱে কয়, বঙ্গ আৰু অসমৰ "যাত্রা" আৰু "কীৰ্ত্তন"ৰ লগত অন্ততঃ ইয়াৰ এই নামকৰণতো ছাঁ পৰিব পায়। অসমীয়া নাট আৰু ভাৱনাৰ এশ-দেৰ্শ বছৰৰ পাছৰ এই "কীৰ্ত্তনীয়া" মৈথিলী নাটকৰ অভিনয় অসমীয়া "ভাৱনা"ৰ দৰেই নিশা অভিনীত হয়; সাধাৰণ ঠাই এডোখৰেই তাৰ ৰঙ্গমঞ্চ; নান্দীপাঠৰ পাছতে সূত্ৰধাৰ ওলায়; সুধীসমাজৰ পৰা সৰ্ব্বসাধাৰণলৈকে আটায়েই ইয়াৰ দৰ্শক; আৰু নায়ক, নায়িকা, সখীসকল, বিদূষক আদিয়েই "কীৰ্ত্তনীয়া" নাটকৰ খাই ভাৱৰীয়া আৰু এই ভাৱৰীয়াসকলৰ সাজ-পাৰৰ বৰ্ণনাত পাদুকা, পাগ আদি ব্যৱহাৰৰ পৰা অসমীয়া ভাৱৰীয়া খাইকৈ সূত্ৰধাৰৰ সাজ-পাৰলৈ ঘনাই মনত পৰে। নীচাত্মিকা ভাবেৰে অসমে মিথিলাৰ পৰা সেইবোৰ ধাৰ কৰা বুলিলেও নিশ্চয় অনৈতিহাসিক দোষত দুষ্ট হব লাগিব; কিন্তু মৈথিলী বুৰঞ্জী-লেখকে নিজে দেখুওৱাৰ দৰে সেই যুগৰ মিথিলাই শঙ্কৰদেৱৰ অসমৰ পৰা লৈয়া বুলিলেহে সি অৱশ্যে যুক্তিসঙ্গত হয়। তদুপৰি ঐতিহাসিক আৰু ভৌগোলিক বিচাৰতো শঙ্কৰদেৱে ব্ৰজবুলি ব্যৱহাৰ কৰাত বিশেষ আচৰিত হবৰ ঠাই নাই; কিয়নো অসম একালত মিথিলাৰ সীমামূৰীয়া দেশ আছিল আৰু প্ৰাক্ঐতিহাসিক কালৰ পৰা দুই দেশৰ মাজত সংস্কৃতিৰ যথেষ্ট আদান-প্ৰদানো চলিছিল। হাজাৰ বাৰশ বছৰৰ আগৰ বৌদ্ধ দোহাত পোৱা ঘৰুৱা অসমীয়া মাত-কথা মিথিলায়ো তেওঁলোকৰ ঘৰুৱা মাত-কথা বুলি দাবী কৰে।

মাধৱদেৱৰ জীৱনী, ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰ আৰু নিৰ্যাতন

মাধৱদেৱৰ পূৰ্বপুৰুষ আৰু জন্ম সম্বন্ধে ৰামানন্দৰ সম্পূৰ্ণ বিৱৰণ—

"জন্মিলা মাধৱদেৱ কায়স্থ কুলত। আছিলন্ত পিতৃ ভান বাণ্ডুকা দেশত॥
শঙ্কৰৰ মাধৱৰ বংশ যত যত। একেলগে আছিলন্ত কনৌজপুৰত॥

কমতাক যিকালত আইলা চণ্ডীবৰ। পিতৃৰ উপৰি বংশ মাধৱদেৱৰ ॥
সেহি বেলা ৰহিলন্ত বাণ্ডকা দেশত। সদাচাৰী বুলি প্ৰশংসয় লোক যত ॥
সেহি বংশে বৰকণা গিৰি জন্মিলন্ত। মাধৱৰ পিতৃ তাক জগতে জানন্ত ॥
ধৈৰ্য্যৱন্ত ক্ষমাৱন্ত মহা সিদ্ধ মতি। ৰূপচন্দ্ৰ গিৰি ভৈলা তাহান সন্ততি ॥
ৰূপচন্দ্ৰ গিৰি মাতৃ গৈল পৰলোক। দেখি বৰকণা গিৰি পাইলা বৰ শোক ॥
বিবাহ কৰায়া আছে শ্ৰেষ্ঠ তনয়ক। বাণিজ্যক মনে আইলা আসাম দেশক ॥
জ্ঞাতি-মিত্ৰজন তথা অনেক আছয়। সিকাৰণে বৰদোৱাত ৰৈলা মহাশয় ॥
তৈৰ পৰা চলি গৈয়া নাৰা'ণপুৰক। বেসানি লৈ যান্ত হুনাই বাণ্ডকা দেশক ॥
এহিমতে আয়াযাত কৰিয়া সম্প্ৰতি। কিছুমান ধন উপাৰ্জিলা মহামতি ॥
বৰদোৱা গ্ৰামে এক ঘৰ মনুষ্যৰ। জোৰণ কৰিলা কন্যা কায়স্থ কুলৰ ॥
বিধি চায়া বিবাহ কৰিলা অনন্তৰ। তেন্তে জানিবাহা মাতৃ-মাধৱদেৱৰ ॥
শঙ্কৰদেৱৰ জানা উপৰি বংশৰ। সম্বন্ধ আছন্ত তাত অত্যন্ত পূৰ্ব্বৰ ॥
পুনৰপি ভাৰ্য্যা সমে যাইবাক খোজন্ত। জ্ঞাতি-মিত্ৰ কুটুম্বসকলে বাধিলন্ত ॥
কামৰূপে ৰজা নাই ভৈল অৰাজক। ধন-বিত্ত কাঢ়ি লই মাৰিব প্ৰাণক ॥
এহিমতে আনন্দেও ৰহিলা তহিতি। মাধৱদেৱৰ মাতৃ ভৈলা গৰ্ভৱতী ॥
সেহি বেলা কছাৰীয়ে মাৰিলা ৰাজ্যক। পলাই গৈলা প্ৰজাগণ ঘোৰ অৰণ্যক ॥
কছাৰীয়ে মাৰিলেক পৰিল আকাল। ইহাত থাকিলে আৰু নেদেখোঁহো ভাল ॥
ভাৰ্য্যা সমন্বিতে পাছে উঠিয়া নাৱত। বঞ্চিলন্ত গৈয়া পাছে নাৰা'ণপুৰত ॥
বাসা কৰি ৰৈলা পাছে বালি যে গ্ৰামত। জন্মিলা মাধৱদেৱ সেহি সময়ত ॥
শুক্লা নৱমীত জানা বৈসাগ মাসত। দিবাভাগে জন্মিলন্ত দুই প্ৰহৰত ॥"

ইয়াত মাধৱদেৱৰ জন্ম-শক আদি দিয়া নাই ; আন ঠাইত আছে—

চৌদ্দশ আঘাৰ অব্দে জৈষ্ঠ মাস নিশি। কৃষ্ণপক্ষ ৰবিবাৰ প্ৰতিপদ শশী ॥
সি সময়ে মাধৱদেৱ প্ৰকাশ ভৈলন্ত। সকলো প্ৰসন্ন ভৈল সিদ্ধ মুনি সন্ত ॥"

অন্যান্য বিবেচনাৰ পৰা মাধৱদেৱৰ এই জন্ম-শক ঠিক বুলিলেও জন্ম-মাস আদি বিষয়ত অমিল থাকে। তদুপৰি মাধৱদেৱৰ পিতৃ বৰকণা গিৰি, দীঘলপুৰীয়া গিৰি বা গোবিন্দগিৰিৰ প্ৰথমা ভাৰ্য্যা অনুচিতাৰ পুতেক, ৰামানন্দ আৰু ৰামচৰণৰ মতে, ৰূপচন্দ্ৰ গিৰি, কিন্তু ভূষণৰ মতে, দামোদৰ ; আৰু দৈত্যাৰিয়ে "নজানোহোঁ নাম, ৰৰপুত্ৰ তান" বুলিলে। এজন বঙালী লেখকে মাধৱদেৱৰ মাক মনোৰমাক সত্যৱতী আৰু জন্মস্থান লখীমপুৰ জিলাৰ নাৰায়ণপুৰীয়া বালিগাঁৱক নগাঁৱৰ

লেতুপুখুৰী (লেটেকুপুখুৰী) বুলিছে। আকৌ মাধৱদেৱৰ জন্মৰ পূৰ্বৰ এই কছাৰী ৰাৱণক দৈত্যাৰিয়ে আসাম (আহোম) ৰাৱণ বুলিছে। যিহওক, ৰামানন্দৰ পৰাই মাধৱদেৱৰ শিক্ষা সম্পৰ্কে আৰু কিছু কথা জানিব পাৰি—

"এক দুই তিনি চাৰি ভৈল পঞ্চ ছয়। দেখিয়া পিতৃৰ বৰ আনন্দ মিলয়॥
পাছে গুৰুগৃহে শাস্ত্ৰ পঢ়িলন্ত যত। ব্যাকৰণ পুৰাণ কাব্য-কোষ ভাগৱত॥
পাছে পঢ়াইলন্ত পিতৃ কায়স্থ শাস্ত্ৰক। পণ্ডিত হুইবাক লাগি আপোন পুত্ৰক॥

কেই বছৰমান পাছতেই মাধৱদেৱৰ পিতাক ঢুকাল; ভনীয়েক উৰ্বশীক হোকৰাকুচিৰ গয়াপাণিলৈ বিয়া দি বিয়াৰ ধাৰ মাৰিবলৈ বুলি বাণ্ডুকা আৰু নাৰায়ণপুৰলৈ অহা-য়োৱা কৰি বেপাৰত ধৰিলে। এই বেপাৰত থাকোঁতেই মৰা-মুচা গ্ৰহণীত পৰিল; তাৰ পৰা সকাহ পায়েই মাধৱদেৱে গোসানীলৈ ছটা পাঠা আগবঢ়াইছিল—

"লৈলন্ত বেসানি পাছে নাৱত ভৰিয়া। বাণ্ডুকা দেশক লাগি গৈলন্ত লৰিয়া॥
বিকিলা বেসানি যত আসাম দেশত। মুকুতা পোৱাল কিনি লৈলা সিঠাৱত॥
পুনৰপি প্ৰবেশিয়া নাৰা'ণপুৰত। বিকিলা বেসানি নিয়া উজনি দেশত॥
পুৰাতন ধাৰ যত সৱে শুজা গৈল। মূল দিয়া একশত টাকা লাভ ভৈল॥
পীড়িল গ্ৰহণী ব্যাধি আসি শৰীৰক। গুণন্ত মনত দেখি মৃত্যু-সঙ্কটক॥
ভৈল ক্ষীণ ব্যাধি দেহ কৰিল দুৰ্বল। এহিমতে দুখে-কষ্টে চাৰি মাস গৈল॥
কতো দিনে প্ৰবেশিলা আসাম দেশত। অনন্তৰে নাও ৰাখি লোহিত তীৰত॥
আছা বৃদ্ধা মাতৃ ৰামদাসৰ গৃহত। হোকোৰা-কুচীয়া গৈয়া ভৈল উপগত॥
মাধৱদেৱক পাছে মাতৃ দেখিলন্ত। মহা স্নেহ-অনুৰাগে কান্দিবে লৈলন্ত॥
ভোজন কৰিয়া পাছে ৰাত্ৰি ৰঞ্জিলন্ত। প্ৰভাতে উঠিয়া ৰামদাসক বোলন্ত॥
বেসানি কিনিবে উজনিক যাওঁ মই। একখানি বাক্য বোলোঁ কৰিবিহি তই॥
দেৱীৰ প্ৰসাদে ভৈল কুশল আমাৰ। ভালমতে পূজা মই কৰিবোঁ ইবাৰ॥
শুক্ল ছাগ দুই গোট আনি ৰাক্ষা চাই। ৰজতৰ শৃঙ্গ মই আনিবোঁ গঢ়াই॥
এহি বুলি নাৱে গড়গাঁৱক গৈলন্ত। সমস্ত বেসানি নগৰত বেচিলন্ত॥
ৰজতৰ শৃঙ্গ দুই লৈলন্ত গঢ়াই। গৃহক লাগিয়া পাছে আসিল ঢুলাই॥"

ৰামচৰণত শঙ্কৰদেৱৰ সম্পৰ্কৰ বাহিৰে মাধৱদেৱৰ বিশেষ বিৱৰণ নাই; আৰু শঙ্কৰ-মাধৱৰ মিলন সম্পৰ্কত ভূষণৰ পদ ৰামচৰণৰ (২১২৪-৮৬) লগত

হুবহু একে। দৈত্যাৰিয়ে ৰামানন্দৰ দৰেই, মাত্ৰ অলপ বিশেষভাৱে, মাধৱদেৱৰ বিৱৰণ দিছে; যেনে শিক্ষা বিষয়ত—

"কতো দিনা মানে, আছে সেহি থানে, বুঢ়া আতা আনন্দত।
মাধৱ দেৱক পঢ়াইলা সমস্ত কায়স্থিকা বৃত্তি যত॥
আনো শাস্ত্ৰ যত পঢ়াইলা সমস্ত গদ্য পদ্য সংস্কৃত।
ন্যায় তৰ্ক নীতি শিখাইলা সম্প্ৰতি আনো যত কৰ্ম্ম নিত্য॥"২১৩।

দৈত্যাৰিৰ মতে মাকৰ নৰিয়াৰ বাবেহে পাঠা আগবঢ়োৱা হৈছিল। সি যি হওক, বৰ্ত্তমান মাজুলিৰ আহতগুৰিৰ ওচৰৰ ধুওাহাট বা বেলগুৰিত শঙ্কৰদেৱ থকা কালত মাধৱদেৱৰ যিদৰে দেখা হল, তাক আটাইকেজন চৰিত-লেখকে বিত্তোপনকৈ বৰ্ণাইছে। ৰামচৰণৰ মতে পাঠা কিনিবলৈ গৈ ৰামদাসে শঙ্কৰদেৱৰ পৰা এই শিক্ষা পাই থুৰি আছে,—

"দেবী পূজা কৰে যিটো কাটি হাস-ছাগ। অন্তকালে সিটো অস্ত্ৰ ধৰি লৱে লাগ॥
কাটি-ছিঙি লৱে প্ৰাণ ঘাড়ক মোছাৰি। যাতনা ভুঞ্জিবে লাগে জীৱে মৰি মৰি॥
যি কাৰ্য্যে কাটিলা বলি ফলো নপাৱয়। কিঞ্চিতেক ছিদ্ৰে তাক বিনাশ কৰয়॥
চিৰকাল ভুঞ্জি মৰে ঘোৰ নৰকক। যিটো জনে চাহে আপোনাৰ কুশলক॥
কৃষ্ণক ভজিয়া সুখে তৰোক সংসাৰ। আত পৰে জীৱৰ কুশল নাহি আৰ॥"

মাধৱদেৱে ৰামদাসৰ মুখে এনে যুক্তি শুনি, দৈত্যাৰিৰ মতে, তৰ্কত—

ৰামদাসে বোলন্ত কৰিবা পাঠা কিবা। পৰলোকে সিটো কাটে যাক কাটে যিবা॥
তেহে বুলিলন্ত পাঠা কিনিবো কিসক। কিবা কাৰ্য্য আছে ইটো বিনাশী ধৰ্ম্মক॥
কি কাৰণে পৰ জীৱ হত কৰা বৃথা। মাধৱে বোলন্ত কৈত পাইলা ইটো কথা॥
এতে দিনে ইটো কথা নুশুনিলো আমি। আৰে কৈৰ পৰা আক তৰঙ্গাইলা তুমি॥
এৰিয়া ভাতৰ গ্ৰাস হুইবো এহি বাদ। দেখাই নানা শাস্ত্ৰ কৰে মাধৱে উচ্ছাদ॥
ৰামদাসে বোলে কৰি মনত আনন্দ। তুমি-আমি অকাৰণে কৰো কেনে দন্দ॥
ভাত খাই উঠা ঝাণ্টে তুমি-আমি যাওঁ। যাত গুনি আছোঁ আহা তাহান্ত দেখাওঁ॥
তাহান আগত মাতিবাক নপাৰিবা। তোমাক নীৰৱ এক উত্তৰে কৰিবা॥
শুনিয়া মাধৱে বোলে তেন্তে উঠা যাওঁ। কেমনে নীৰৱ মোক কৰে তান্ত চাওঁ॥"

ৰামচৰণৰ পদত, এই দন্দবাদত মাধৱ-ৰামদাসৰ ভাষা—

বলি কাটি যিটো অন্য দেৱক পূজয়। অন্ত কালে সেহি বলি তাহাক কাটয়॥
যাতনা ভুঞ্জিয়া মৰে নাহিক নিস্তাৰ। নপাৱে ফলক দুখ মাত্ৰ পাৱে সাৰ॥

শুনিয়া মাধৱে অতি ক্ৰোধে জ্বলি গৈলা। দুৰাচাৰ পাপী তই খঙিয়া বুলিলা॥
মূৰ্খৰ আগত যেন কথা কহ তঞি। ধৰ্ম বুজাৱস কিছু নজানোহো মঞি॥
ৰামদাসে বোলন্ত নকৰ্বা ক্ৰোধ মোক। শঙ্কৰৰ পাশে যাওঁ শীঘ্ৰে চলিয়োক॥
আপনাকে পণ্ডিত মানাহা বৰ গোট। শঙ্কৰৰ আগত হৈবাহা লোটসোট॥"

তেতিয়া বেলি হল বুলি পিছদিনা পুৱাই ওলাই যাওঁতে, ৰামানন্দৰ মতে,

পথত যাহন্তে মনত বোলন্ত, ননমিবোঁ শঙ্কৰক॥
শঙ্কৰদেৱক দেখি মাধৱৰ সঙ্কুচিত ভৈল মতি।
তেজে ধৰসিল, তেখনে পৰিলা চৰণে কৰি প্ৰণতি॥"

ৰামচৰণৰ মতে, মাধৱদেৱৰ সেই দম্ভ শঙ্কৰদেৱৰ আগত ক্ষুণ্ণ হয়—

"মনত বোলন্ত নকৰিবোঁ নমস্কাৰ। প্ৰথমে কৰিবোঁ শাস্ত্ৰ-তত্ত্বক বিচাৰ॥
হেন মতে গুণি যান্তে নিকট পাইলন্ত। বসি আছে শঙ্কৰ মাধৱে দেখিলন্ত॥
শৰীৰৰ কান্তি দেখি শিহৰিল গাৱ। মনত বোলন্ত কিনো তেজৰ প্ৰভাৱ॥
সঙ্কুচিত ভৈল কায় পদ-দৰশনে। কৰিলা প্ৰণাম পৰি শঙ্কৰ চৰণে॥"

যিহওক, ৰামদাসে চিনাই দিয়াত মাধৱদেৱে বিনীতভাৱে কলে—

"শৰত কালত পূজা সমস্তে কৰয়। পূৰ্ব হন্তে ইটো বিধি-নিয়ম আছয়॥২২১১।
বেদ আজ্ঞা লঙ্ঘিলেও মহাপাপ হয়। অৱশেষে মৰি ঘোৰ নৰকে পৰয়॥
বেদৰ বিহিত কৰ্ম লাগে কৰিবাক। নকৰিলে শাস্ত্ৰে বোলে দুৰাচাৰ তাক॥২২১২।
দুৰাচাৰ ভৈলে শৰীৰৰ নাহি শুদ্ধি। দিনে দিনে পাপত মলিন হয় বুদ্ধি॥
পিতৃ-মাতৃ তাৰ জল-পিণ্ড নলয়য়। পশু যেন সিটো বৃথা জনম ধৰয়॥ ২২১৩।
মৰিলেও ঘোৰ নৰকত পৰে যাই। কোটি কোটি জন্ম তাহাৰ মুক্তি নাই॥
এতেকতে আমি দেৱীপূজা কৰোঁ জানি। ঈশ্বৰৰ আজ্ঞা ইটো আছে বেদ বাণী॥
শঙ্কৰে বোলন্ত পাছে মাধৱক চাই। শুনিয়োক কহোঁ মঞি শাস্ত্ৰ অভিপ্ৰায়॥
ঋষিগণে কৰে ইটো বেদক ব্যাখান। নিজ অৰ্থ ভকতিক ত্যজি কৰে আন॥
তপ জপ যজ্ঞ কৰি ব্ৰহ্মলোকে চৰে। পুণ্য ক্ষয় ভৈলে দুনাই নৰকত পৰে॥
বেদ মতে কৰ্ম যদি অছিদ্ৰে কৰয়। অৰ্পণা নভৈলে একো ফল নধৰয়॥ ২২১৫।
যদি ফল পাৱে তাৰ আছন্ত বিনাশ। মহন্তসকলে তাত নকৰে বিশ্বাস॥
যজ্ঞ কৰি ধৰি আনি পশুক ছেদয়। অৰ্পণা নভৈলে একো ফল নধৰয়॥২২১৭।
যদি এহি জন কৰে স্বৰ্গক গমন। নৰকত তেৱে পৰিবেক কোনজন॥

যি কাৰ্যে কাটিলা বলি তাতো নাই আশ। তম নৰকত চিৰকাল হোৱে বাস ॥
সংসাৰত আয়াযাত ঘুগুচে জীৱৰ। এতেকে প্ৰবৃত্তি পথ পৰম হুষ্কৰ ॥"

প্ৰবৃত্তি মত খণ্ডন কৰি শঙ্কৰদেৱে নিবৃত্তিৰ শ্ৰেষ্ঠমত থাপিলে—

ভাৰত-পুৰাণ ব্যাস ঋষি ৰুৰিলন্ত। যাৰ যেন জাতি-ধৰ্ম্ম সৱে বিহিলন্ত ॥
চাৰিয়ো বেদৰ কৰিলেক শাখাভেদ। তথাপিতো ঘুগুচে মনৰ মহা খেদ ॥
পশু-হিংসা ধৰ্ম্ম বিহিলন্ত জগতত। সিকাৰণে সুস্থ নাহি ব্যাসৰ মনত ॥
বৈকুণ্ঠৰ শাস্ত্ৰ ইটো মহা ভাগৱত। নাৰায়ণে কহিলন্ত ব্ৰহ্মাৰ আগত ॥
ব্ৰহ্মা নাৰদত কৈলা নাৰদে ব্যাসত। ব্যাসে কহিলন্ত পাছে মহা ভাগৱত ॥
শুকক পঢ়াইলা ব্যাসে ইটো শাস্ত্ৰ সাৰ। শুকে পৰীক্ষিত আগে কৰিলা প্ৰচাৰ ॥"

শেষ সংশয় ছেদ কৰি লবৰ বাবে মাধৱদেৱে নিবৃত্তিৰ সন্ধান কৰিলে—

"মাধৱে পুছিলা পাছে কৰযোৰ কৰি। বৃথা হুখ পাৱে কাৰ্য্য-কৰ্ম্মক আচৰি ॥
কোন কৰ্ম্মে তৰিবেক ঘোৰ সংসাৰত। ইহাৰ উপায় আৱে কহিয়ো সাম্প্ৰত ॥
শঙ্কৰে বোলন্ত মাধৱৰ মুখ চাই। ভকতিৰ সাধন সৎসঙ্গ বিনে নাই ॥
ভাগৱত পুৰাণৰ যতেক সাধন। সৎসঙ্গ ভক্তিৰ কথা শুনা দিয়া মন ॥
শঙ্কৰৰ প্ৰোঢ়ি বাণী শুনি মাধৱৰ। গুচিল সংশয় যত আছিল মনৰ ॥
কৃতাঞ্জলি কৰি আসনৰ উঠিলন্ত। গুৰু মানি শঙ্কৰত শৰণ লৈলন্ত ॥"

(ৰামচৰণৰ পদ ২১৫৮ ৰ পৰা ২২৮০ লৈ ভূষণৰ পদ ১৬৪ ৰ পৰা ২৯৪ লৈ হুবহু একে)। দৈত্যাৰিৰ এই বৰ্ণনা সামান্য পৃথক—

"পাছে দুয়োজনে কথা কহিবে লাগিলা। উচ্চা-উচ্চ দুইহান্তৰে সম্বাদ মিলিলা ॥
মাধৱে শাস্ত্ৰক দেখাই প্ৰবৃত্তি কহন্ত। নিবৃত্তি দেখাই তাক শঙ্কৰে খণ্ডন্ত ॥
প্ৰভাতৰে পৰা তিনি পৰ বেলি গৈল। দুইহান্তৰো কথা সাঙ্গ তথাপি নভৈল ॥

"যথা তৰোৰ্মূল নিঃসেচনেন তৃপ্যন্তি তৎস্কন্ধ ভুজোপশাখা।
প্ৰাণোপহাৰাচ্চ যথেন্দ্ৰিয়াণাং তথা চ সৰ্ব্বাৰ্চনমচ্যুতে জ্যা ॥"

এহি শ্লোক গুটি পায়া মাধৱে মনত। নিশ্চয় কৰিয়া এৰিলেক পূজা যত ॥
মনে গুৰু মানি তেতিক্ষণে উঠিলন্ত। শঙ্কৰদেৱক নমস্কাৰ কৰিলন্ত ॥
বোলন্ত শঙ্কৰদেৱে যাইবন্ত জানিলোঁ। মাধৱে বোলন্ত গুৰু তোমাক মানিলোঁ ॥"

ৰামানন্দ (৪৭১-৮৭ পদ), ৰামচৰণ (২২৩৭-৪৬ পদ), আৰু দৈত্যাৰি (২৭৩-৭৯ পদ); আটাইৰে মতে সেই দিনাৰ পৰাই দুৰ্গাপূজা এৰি কৃষ্ণ-ভক্তিত মাধৱদেৱ শঙ্কৰদেৱৰ লগত এক হল।